

Východní blok v 50. a 60. letech

1. Co bylo příčinou jistého uvolnění komunistických režimů východního bloku ve druhé polovině 50. let?
2. Jak tato částečná liberalizace ovlivnila vnitřní situaci v Polsku, Německé demokratické republice a Maďarsku?
3. Jak reagoval Sovětský svaz na projevy kritiky v satelitních zemích?

Sovětské tanky při potlačování povstání v Berlíně (červen 1953)

STALINOVA SMRT A BOJ O NÁSTUPNICTVÍ

V poválečných letech **Stalinův** totalitární systém znovu zesílil svou kontrolu společnosti. Stalin k **utuzení režimu** využil i mimořádnou autoritu vítěze nad nacismem. Hospodářské potíže a poválečná rekonstrukce země byly řešeny také nasazováním vězňů z pracovních a koncentračních táborů **GULAGu**. Krátce před Stalinovou smrtí se připravovala rozsáhlá **protižidovská kampaň** (motivovaná i obratem sovětské zahraniční politiky proti nově ustavenému Izraeli), jejíž součástí bylo i zatčení Stalinových lékařů v lednu 1953. Uprostřed kampaně, **5. března 1953, Stalin zemřel**. Mezi nejvlivnějšími členy **nomenklatury** okamžitě vypukl **boj o nástupnictví** a o to, zda a jak se sovětský režim po smrti diktátora změní. O obsazení Stalinovy pozice usilovali zejména **Nikita S. Chruščov**, někdejší první tajemník **Komunistické strany Ukrajiny**, a ministr vnitra **Lavrentij P. Berija** (1899–1953). Chruščov využil Berijovy nepřítomnosti kvůli nepokojům v NDR a povolal armádu. Na předem naplánovaném zasedání předsednictva ústředního výboru strany obvinil Beriju z řady zločinů (např. podněcování nepřátelství mezi národy SSSR), na jejichž základě byl Berija zatčen a odsouzen k trestu smrti. Rozhodující vliv tak získal **Chruščov**, jenž se v **září 1953 stal prvním tajemníkem KSSS**.

Po Stalinově smrti došlo k **uvolnění mezinárodních vztahů a přehodnocení domácí politiky a represí**, které vedly k milionovým lidským obětem. Na **XX. sjezdu KSSS** v roce **1956** přednesl Chruščov **tajný projev**,¹ v němž poodhalil a odsoudil

praktiky stalinismu (na nichž se sám dříve podílel) a **kritizoval Stalinův kult osobnosti**. Mezi delegáty sjezdu vyvolal projev údiv. **Postoj zemí východního bloku** k nově nastolenému směru politiky SSSR se lišil. Zatímco v Polsku a Maďarsku brzy došlo k rehabilitaci některých obětí režimu (**Władysław**

? *K jakým vnitropolitickým změnám došlo v SSSR po Stalinově smrti? Jak se ke změnám postavily státy východního bloku?*

Gomuška, László Rajk), albánský vůdce **Enver Hodža** označil Chruščova za revizionistu (hanlivé označení pro ideové kritiky marxismu-leninismu). Za Československo se sjezdu zúčastnila pětičlenná skupina, v níž nechyběli **Antonín Zápotocký** a **Antonín Novotný**. S projevem se směli seznámit jen vybraní členové strany; před veřejností byl dokument utajován. Opatření, k nimž se přistoupilo, měla vyvolat zdání změny, ve skutečnosti se však režim snažil **zachovat dosavadní stav**.

POVSTÁNÍ V ZEMÍCH VÝCHODNÍHO BLOKU

Zhoršující se ekonomické, politické i společenské životní podmínky obyvatel východního bloku vedly v 50. letech k **růstu nespokojenosti**. **Východní Německo** se nacházelo v krizi už od války a statisíce obyvatel utíkaly na Západ. Špatný stav hospodářství se vláda snažila vyvážit pracovním nasazením dělníků. Zvyšování norem a rostoucí nejistota vyústily v **červnu 1953 v povstání** (Berlín, Magdeburg aj.). Do akce byly nasazeny sovětské tanky, s jejichž pomocí byly demonstrace rozehnány. Z podobných příčin vypuklo v **červnu 1956 povstání v polské Poznani**, krvavě potlačené zásahem polské armády. Na rozdíl od NDR, kde se **Walter Ulbricht** (1893–1973) držel nesmlouvavé politiky stalinského typu, nastoupila v Polsku reformní vláda **Władysława Gomušky** (1905–1982). Oznámila změny ve vnitřní politice, např. ukončení násilné kolektivizace, uvolnění dohledu nad činností církve a zmírnění cenzury. Sovětské vedení ostře nesouhlasilo. Po dlouhých vyjednáváních Gomušky s **Chruščovem** byly

? *Ve kterých zemích východního bloku došlo v 50. letech k výrazným pokusům o změnu politického režimu a jak tyto pokusy dopadly?*

Polsku odchylky povoleny. Mezitím, **23. října 1956**, však vypuklo **protikomunistické povstání v Maďarsku**. Nová vláda v čele s **Imrem Nagyem** (1896–1958), **Jánosem Kádárem** (1912–1989) a zástupci nekomunistických stran vyslyšela požadavky demonstrantů, např. na provedení hospodářských reformů, vyhlášení neutrality země a opuštění **Varšavské smlouvy**. Kádár ale v Moskvě Sovětům ustoupil a 4. listopadu se vrátil domů s podporou sovětské armády. Během tří dnů byl odpor povstalců zlomen a několik tisíc lidí bylo zabito. Následovalo rozsáhlé zatýkání a padlo přes dvě stě rozsudků trestu smrti, který neminul ani Nagy. Následující období se označuje jako tzv. **kádárismus**.²

Nomenklatura

– je v užším politickém smyslu termín pro situaci, kdy politická strana schvaluje jmenování funkcionářů; v souvislosti se zeměmi východního bloku byl termín používán pro představitele vedení komunistických stran.

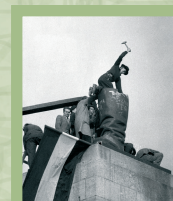
1 Šokující projev

Na **XX. sjezdu KSSS** 25. února 1956 přednesl Nikita S. Chruščov **projev**, který se považuje za mezník změny vnímání Stalinovy vlády v SSSR. V projevu pro vybrané členy strany Chruščov kritizoval Stalinovo zbožštění sebe sama, direktivní rozhodování, neúctu k Leninově památce, represe vůči členům strany, zbytečné ztráty za druhé světové války, špatnou zemědělskou politiku atd. Kritika se ale netýkala komunistické strany jako takové, mlčela i o praktikách sovětského režimu v předstaliniském období. V jednom z bodů Chruščov ospravedlnil členy politbyra, kteří se ze strachu podíleli na fungování režimu. Tím sám sebe zbavil odpovědnosti. Motivem pro sepsání projevu nebylo primárně rozhořčení nad Stalinovými zločiny, ale snaha o potlačení prostalinské opozice v KSSS.

2 Spotřebou proti beznaději

Beznaděj maďarské společnosti po porážce povstání měla tlumit nová taktika komunistické strany zaměřená na vyšší produkci a lepší zásobování trhu spotřebním zbožím. Došlo k masivnímu nárůstu nabízeného počtu televizorů, ledniček, praček, vysavačů a gramofonů, čímž Maďarsko předstihlo ostatní země východního bloku.

Např. počet osobních aut v soukromém vlastnictví vzrostl z 18 500 v roce 1960 na více než 220 000 v roce 1970. Proto se pro období let 1956–1989, spojené s vedoucí osobností Jánose Kádára, užívá vedle pojmu **kádárismus** i označení **gulášový socialismus**.

Ničení Stalinovy sochy během maďarského povstání.

Projev Nikity S. Chruščova na XX. sjezdu KSSS, s. 196

CHRUŠČOVA POLITIKA A JEHO PÁD

Události v Polsku a Maďarsku otráslý východním blokem a odhalily **problémy spojené s reformou komunistických režimů**. Pokud si vedení **KSSS** chtělo v ostatních zemích udržet vliv, muselo svou politiku přehodnotit. Změny v politickém směřování uspíšila **Chruščovova** nevypočitatelná rozhodnutí. ⁵ Po uvolnění sovětsko-amerických vztahů ve druhé polovině 50. let došlo k prvnímu vážnějšímu sporu mezi velmocemi v květnu 1960, kdy byl nad sovětským územím sestřelen americký vzdušný letoun U-2. Nový růst napětí mezi velmocemi pak vyvrcholil o dva roky později tzv. **karibskou krizí**, následující po rozmístění sovětských raket na Kubě. **Kritika Chruščovova počínání** ve vedení strany zesílila. Byly mu vytýkány také špatné vztahy s Čínou a časté zahraniční cesty. Kritika se snesla i na nereálné zemědělské plány spočívající v rozorávání celin (neobdělávané travnaté půdy) a jejich využití pro pěstování obilí. Výnosy však byly nízké a obdělávání celin bylo na počátku 70. let ukončeno. Během roku **1964** připravil okruh funkcionářů v čele s **Leonidem**

? *Co charakterizovalo Chruščovovu vnitřní a zahraniční politiku? Jak a kdy byla ukončena jeho politická kariéra?*

ERA LEONIDA BREŽNĚVA

I když bylo zvolení **Brežněva** považováno za dočasné řešení, podařilo se mu upevnit své postavení. Obklopil se loajálními spolupracovníky a ve vedení **KSSS** zůstal až do své smrti (1982). Pro jistou podobu se **Stalinovým** režimem (utužení ideologické kontroly aj.), ale v mírnějším stíhu, bývá období Brežněvovy vlády označováno jako **neostalinismus**. **Konzervativní změna vnitřní politiky SSSR** se dotkla i dalších států bloku. Vojenská intervence zemí **Varšavské smlouvy** v ČSR (1968) byla odůvodněna

? *Co bylo typické pro politické kroky Leonida I. Brežněva?*

tzv. **Brežněvovou doktrínou omezené suverenity**, dle níž se měla řídit zahraniční politika SSSR. Pokud by hrozilo, že se některá země bloku vzdálí od vyžadované politické linie, byly ostatní socialistické státy povinny tomu zabránit. Přesto se na mezinárodním poli Brežněv snažil o zlepšení vztahů s USA a podporoval politiku odzbrojení (tzv. *détente*, tj. uvolnění mezinárodních vztahů).

I. Brežněvem (1906–1982) s podporou **KGB** spiknutí. Ústřední výbor KSSS seznámil v říjnu Chruščov s rozhodnutím **odvolat ho z funkce prvního tajemníka**, do níž byl **nově zvolen Brežněv**. Chruščov se podvolil, byl penzionován a dožil na venkově poblíž Moskvy. Fakt, že nedošlo k pokusu o jeho uvěznění nebo likvidaci (jako např. u **Beriji**), je dokladem jisté proměny sovětského režimu.

KGB

– (ruská zkratka pro „Výbor státní bezpečnosti“) sovětská tajná policie a špionážní a kontrašpionážní organizace; vznikla v roce 1954 jako následovník organizací NKVD a MGB. Dále měla na starost ochranu hranic či správu pracovních táborů a psychiatrických léčeben sloužících k izolaci nepohodlných osob.

5 Nevypočitatelný Chruščov

Chruščovova riskantní rozhodnutí a jeho nevyzpytatelnost ovlivňovaly politiku a zahraniční vztahy SSSR. Na podzim 1957 odvolal z postu ministra obrany maršála Georgije K. Žukova, hrdinu druhé světové války a svého přítele, a to na základě nepodložených obvinění (snižování role strany v armádě aj.). Zbavil se tak jednoho z mála loajálních spolupracovníků a oslabil svou pozici ve vedení strany. Nebezpečné důsledky měly Chruščovovy kroky vedoucí ke karibské krizi. Chruščov i přes varování spolustraníka a přítele Anastase I. Mikojana usoudil, že Američané v čele s politicky nezkušeným prezidentem Kennedym proti raketám na Kubě nezasáhnou. Paradoxně tak v době uvolnění mezinárodních vztahů dovedl svět na pokraj jaderného konfliktu.

Kennedy (vlevo) a Chruščov (Viedeň, 1961)

SOVĚTSKÝ KOSMICKÝ PROGRAM

V 50. letech se **součástí sovětsko-amerického soupeření** staly i **lety do vesmíru**, které v tomto období zaznamenaly svůj největší rozmach v dějinách. ⁴ **Počátky sovětského kosmického programu spadají do druhé poloviny 50. let**. Nejprve byly z kosmodromu Bajkonur na území dnešního Kazachstánu vypouštěny družice (**sputnik**) a vojenské průzkumné satelity (**zenit**), které měly pomáhat armádě. Později se výzkum zaměřil na vesmírné **lety s lidskou posádkou**. **Prvním člověkem ve vesmíru se 12. dubna 1961 stal Jurij A. Gagarin** (1934–1968), letící v lodi **Vostok 1**. Obletěl Zemi a po 108 minutách letu přistál. Komunistická strana vytvořila z nesmírně populárního **Gagarina** symbol sovětského vítězství nad kapitalismem. Ač se Gagarin v kosmonautice pohyboval i nadále, do vesmíru se už nevrátil, protože strana s ohledem na propagandu nechtěla riskovat jeho život. Zahynul v roce 1968 při cvičném letu ve stíhačce. Zanedlouho si SSSR připsal další prvenství, když do vesmíru v roce 1963 vyslal jako první ženu **Valentinu**

? *Jak se soupeření velmocí odrazilo na poli kosmického výzkumu? Které události z 50. a 60. let se zařadily k milníkům tohoto výzkumu?*

Aldrin (*1930). Vesmírný výzkum představoval nesmírně prestižní oblast, a tak byl úzce spjat s intrikami a zatajováním informací. Sověti např. odmítali připustit nepříznivé důsledky letů pro zdraví kosmonautů. Ti byli vystaveni velkému přetížení při startu a během letu pak naopak stavu beztíže spojenému s nechutenstvím, zvracením či bolestmi hlavy.

4 Dobývání kosmu dnes

Kosmický výzkum je dokladem toho, jak soupeření velmocí přispělo k **velkému vědeckému pokroku**. Americký a ruský výzkum na tomto poli dnes vykazují slabší výsledky (v případě NASA došlo k výraznému omezení finančních prostředků). Do dobývání vesmíru se však postupně zapojily další země, které dříve zkušebně vysílaly pouze satelity a rakety. V roce 2003 odstartovala do vesmíru první čínská kosmická loď s lidskou posádkou. Také Indie, Francie, Japonsko a další státy disponují vlastními kosmickými agenturami a kosmodromy, tedy zázemím potřebným ke startu kosmických raket. V posledních letech se rozmáhá také kosmická turistika, kterou zprostředkovávají soukromé společnosti a jejich účastníci si cestu do vesmíru platí z vlastních peněz.

Muriel BLAIVE: Promarněná příležitost. Československo a rok 1956. Přeložila Marcela Poučová. Praha: Prostor, 2001.

Brian CROZIER: Vzestup a pád sovětské říše. Přeložila Nina Vrbovcová. Praha: BB art, 2004.

Vladislav MOULIS: Neobyčejný život Nikity Sergejeviče. N. S. Chruščov a jeho doba. Praha: Dokořán, 2006.